

BUDJETDAN TASHQARI MABLAG‘LAR HISOBI VA NAZORATI**Djalilova Shaxlo Kamoldinovna***Asaka tuman 2-son kasb-hunar maktabi ishlab chiqarish
ta’limi bo’yicha direktor o’rinbosari*

Annotatsiya: Maqolada budjetdan tashqari mablag‘larni turkumlanishi, boshlang‘ich va yig‘ma hujjatlarni shakllantirish, budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag‘lari hisobini tashkil etish bilan bog‘liq jihatlar, ko‘rsatkichlar, jarayonlar, munosabatlar, hodisalar, o‘ziga xos bo‘lgan tomonlar o‘rganilishi natijasida buxgalteriya hisobi va budjet hisobi bilan bog‘liq umumiy jihatlar mavjudligi kuzatildi. Budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag‘lari hisobining maqsadi, vazifalari, funksiyalari, predmeti, obyektlari, subyektlari, usullari nazariy jihatdan asoslash hamda budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag‘lari harakati to‘g‘risidagi hisobotlarning tarkibi, ularni tuzish va taqdim etish tartibini o‘rganish bo‘yicha ilmiy xulosalar shakllantirilgan va ilmiy takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: budjetddan tashqar mablag‘lar, jamg‘armalar, budjet hisobi, dastlabki hisob, yig‘ma hisob, schotlar rejasi, moliyaviy hisobot.

KIRISH

Ma’lumki, Davlat budjeti budjet tashkilotlari va budjetdan mablag‘ oluvchilarni moliyaviy jihatdan ta’minlash hamda davlat xarajatlarini moliyalashtirish maqsadida tuziladi. Xalqaro valyuta jamg‘armasining hisobotiga ko‘ra, rivojlangan mamlakatlarda budjet xarajatlari yalpi ichki mahsulotning 40 foiziga teng bo‘lgan, davlat sektoridagi tashkilotlar bandlikni ta’minlash nuqtayi nazaridan eng katta ish beruvchi hisoblanishi ta’kidlangan.

Dunyo amaliyotida davlat sektoridagi tashkilotlarni moliyalashtirish davlat budjeti va budjetdan tashqari mablag‘lar hisobidan amalga oshiriladi. Budjet tashkilotlarida budjet va budjetdan tashqari mablag‘larning maqsadli va manzilli sarflanishi bevosita ularning hisobini samarali tashkil etish hamda moliyaviy hisobotlar ko‘rsatkichlarining shaffofligi bilan bog‘liq. Shu sababdan ham, jahonning aksariyat mamlakatlarida budjet ijrosi hisobi va hisobotini davlat sektorida buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari talablari asosida rivojlantirilishiga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, dunyo mamlakatlari davlat sektorida budjet ijrosi hisobini yuritish va hisobotlarni tuzish, shuningdek nazoratini uslubiyotini xalqaro standartlarga moslashtirishga qaratilgan qator ilmiy tadqiqotlar amalga

oshirilgan. Mazkur tadqiqotlarda budjet tizimi va uni boshqarish, budjet ijrosi hisobini tashkil etishning usullari va yo‘nalishlari, davlat budjeti ijrosi to‘g‘risidagi axborotlarning ochiqligini ta‘minlash va hisobdorlikni oshirish, budjet hisobotining axborot ta‘minotini takomillashtirish kabi masalalar o‘z yechimini topgan. Shuningdek, davlat sektoridagi tashkilotlarda mablag‘lardan samarali foydalanishni ta‘minlashda hisob axborot tizimining rolini kuchaytirish, ma‘lumotlarning oshkoraligini ta‘minlash, jamlanma axborotlarni shakllantirish masalalari alohida yo‘nalish sifatida tadqiq etilgan. Shu o‘rinda alohida qayd etish zarurki, olib borilgan tadqiqotlarda budjet ijrosi hisobini yuritish va hisobotlarni tuzish masalalari buxgalteriya hisobining kassa va hisoblash metodlariga asoslanishi, ularning budjet ijrosi axborotlarini shakllantirishdagi rolini oshirish yo‘nalishlari ishlab chiqilgan. Ammo budjet va budjetdan tashqari mablag‘lar hisobi metodologiyasini davlat sektorida buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari talablari darajasida tashkil etish hamda budjet hisobotlarining axborot imkoniyatlarini oshirish bilan bog‘liq masalalar hanuz o‘zining ijobiy yechimini topmagan.

Respublikamizda budjet tizimini isloh etishda “budjet hisobi tartibini Davlat sektorida xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (IPSAS) uyg‘unlashtirish” (PQ-3917, 2018), xalqaro standartlar talabalaridan kelib chiqib budjet ijrosiga oid axborotlarning ochiqligini ta‘minlash, budjet tizimida mablag‘larning sarflanishi bo‘yicha hisobdorlikni kuchaytirish, budjet ijrosi jarayonida zamonaviy axborot tizimlarini qo‘llash ko‘lamini kengaytirishni talab etmoqda. Shu bilan birga, budjet tizimi budjetlari ijrosi hisobini tizimli tarzda kassa usulidan hisoblash usuliga o‘tkazish orqali budjet hisobotlari axborotlarining tahliliy imkoniyatlarini oshirishni taqozo qilmoqda. O‘z navbatida, ushbu jihatlar budjet tashkilotlarida budjetdan tashqari mablag‘lar hisobi va hisobotiga oid mavjud metodologik asoslarni chuqur tadqiq etish hamda takomillashtirishni talab etmoqda.

Budjetdan tashqari mablag‘lar tushunchasiga iqtisodchi olimlar va mutaxassislar tomonidan turli hil fikrlar va qarashlar bildirib o‘tilgan. Jumladan prof. A.Ostonokulov budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag‘larini smetalarda nazarda tutilgan maqsadlarda sarflanishini ta‘minlash, qo‘shimcha moliyalashtirish manbalari mavjud bo‘lgan hollarda amalga oshiriladigan xarajatlarni rejaga nisbatan ko‘paytirishni nazarda tutishning zarurligini asoslagan (A.Ostonokulov, 2021).

Iqtisodchi olim Sh.Qurbonov esa, budjet tashkilotlari, moliya bo‘limlari, g‘aznachilik bo‘linmalari tomonidan joriy va jamlanma moliyaviy hisobotlarni tuzishda har bir jamg‘arma bo‘yicha ma‘lumotlarni alohida shakllantirishga hamda axborotlarning ishonchliligini ta‘minlashga olib kelgan. Shuningdek, ushbu takliflarning qabul qilinishi budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari jamg‘armalari

hisobi bo'yicha UzASBO va DMBAT dasturiy majmualarini integratsiya qilish imkonini bergan (Qurbonov Sh, 2022).

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalari vazirligi tasarrufidagi oliy ta'lim muassasalariga "Oliy ta'lim muassasalarida budjetdan tashqari mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish" tartibi asosida buxgalteriya hisobini tashkil qilish hamda hisob-kitoblarini yuritish, mablag'larning moliyaviy nazoratini samarali tashkil etish uslubiyoti takomillashtirilgan, shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida "Universitet 3.0." tizimini joriy etish maqsadida ular qoshida tashkil etilgan Spin-off korxonalariga "Innovatsion jamg'arma" tomonidan qaytarilish sharti bilan ajratilgan mablag'lar "bir moliya yilidan ortiq" yoki "bir moliya yili davomida" shakllarida ssuda tarzida aks ettiriladigan uzoq muddatli ssuda qismiga (bir moliya yilidan ortiq): "211120 Budjet tashkilotining shuba korxonalarga qo'yilgan uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalari", qisqa muddatli ssuda qismiga (bir moliya yili davomida): "121120 Budjet tashkilotining shuba korxonalarga qo'yilgan qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalari" analitik schotlarida yuritish uslubiyoti tavsiya etilgan (Xojayev A, 2023). Jahonda budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag'lari hisobi va hisobotining nazariy hamda metodologik asoslarini takomillashtirish bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida qator ilmiy natijalar olingan, jumladan buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari asosida budjet hisobi va hisobotining kassa hamda hisoblash metodlari takomillashtirilgan (International Public Sector Accounting Standards Board, 2023);

- budjet tizimida budjetdan tashqari jamg'armalar to'g'risidagi axborotlarning ochiqqligini ta'minlash bo'yicha rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar uchun uslubiy tavsiyalar shakllantirilgan (International Monetary Fund, 2022);

- budjet tizimini boshqarishda kuchli ichki nazorat muhitini yaratish, hisobdorlik va axborotlarning ochiqqligini ta'minlashda buxgalteriya hisobining xalqaro standartlarini joriy qilishning bir va ko'p bosqichli yo'nalishlari ishlab chiqilgan (International Federation of Accountants IFAC);

- davlat budjeti ijrosi va uning buxgalteriya hisobini isloh qilishning Anglo-Amerika, Yevropa va Xitoy modellari ishlab chiqilgan (Organisation for Economic Cooperation and Development, 2023);

- global inqiroz sharoitida budjet tashkilotlari mablag'larining sarflanishida hisob axborotlarining ishonchliligi davlatlarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashga xizmat qilishi isbotlangan (Pricewaterhouse Coopers, 2021);

- budjet tashkilotlarida budjet va budjetdan tashqari mablag'larni hisobga olishning modifikatsiyalashgan usullari ishlab chiqilgan (London universiteti, 2020);

- бюджет ташкилотlarida бюджетdan tashqari mablag'lar hisobini tashkil etish va nazoratini amalga oshirishning tashkiliy-uslubiy asoslari nazariy jihatdan takomillashtirilgan (Janubiy Rossiya davlat iqtisodiyot va servis universiteti, 2021);
- бюджет ташкилотlarining бюджетdan tashqari mablag'lari hisobini yuritishda daromad va xarajatlarning muvofiqligi tamoyiliga amal qilishning zarurligi isbotlangan (Rossiya Federatsiyasi hukumati huzuridagi moliya universiteti, 2021).

Tadqiqotda tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, tizimli yondashuv, abstrakt-mantiqiy fikrlash, monografik kuzatuv, statistika, iqtisodiy tahlil hamda iqtisodiy-matematik usullardan foydalanildi.

Iqtisodiyotni rivojlantirish va aholi farovonligini ta'minlashda nafaqat, xususiylar sektor, balki, бюджет tizimi ham muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Бюджет tizimi davlatning jamiyat oldidagi vazifalarini bajarish va xizmatlar ko'rsatish, iqtisodiyotni rag'batlantirish, tartibga solish va nazorat qilish, mudofaa, aholi bandligini ta'minlash kabi qator notijorat faoliyatlarni moliyalashtirishni amalga oshirish maqsadlarida xizmat qiladi.

Бюджет ташкилотlarini uzluksiz va manzilli moliyalashtirish yo'nalishlarini tadqiq etishda, avvalo, mamlakatning бюджет tizimi tuzilishiga e'tibor qaratish zarur. Mamlakatimizda Davlat budjeti, Davlat maqsadli jamg'armalari va бюджет ташкилотlarining бюджетdan tashqari jamg'armalari бюджет tizimini tashkil etadi.

Davlat budjetidan mablag' bilan ta'minlanadigan бюджет ташкилотlarini faoliyat xususiyatlari va yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda o'rganadigan bo'lsak, davlat ta'lim va tibbiyot ташкилотlari бюджет ташкилотlari tarkibida Бюджет ташкилотlari бюджетdan tashqari mablag'lar bo'yicha bir moliya yili uchun tuziladigan daromadlar va xarajatlalr smetalari asosida moliyalashtiriladi.

Бюджет ташкилотlarining бюджетdan tashqari mablag'lari yuzasidan smetalalr ijrosi har bir mablag'larning turlari bo'yicha daromadlar va xarajatlarning rejal ko'rsatkichlariga nisbatan bajarilishiga e'tibor qaratiladi. Bunda, g'aznachilikda бюджет ташкилотlarining бюджетdan tashqari mablag'lari bo'yicha smetalari kassa metodi bo'yicha, ya'ni ташкилотlarning shaxsiy g'azna hisobvaraqlariga pul mablag'larining tushumi daromad va hisobaraqlardan pul mablag'larining o'tkazilishi xarajat sifatida hisobga olinadi.

Бюджет ташкилотlarining o'zida esa, smetalarning ijrosi hisob va kassa usuliga asosan amalga oshiriladi.

Бюджет ташкилотlarining бюджетdan tashqari mablag'lari bo'yicha dastlab daromadlar va ular bilan bog'liq debitorlik majburiyatlar qayd etiladi. So'ngra, debitorlik majburiyatlarining shaxsiy g'azna hisobvaraqlariga kelib tushishi natijasida бюджетdan tashqari mablag'lar bo'yicha pul mablag'larining ko'payishi hisobga olinadi.

Budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag'lari bo'yicha xarajatlar rejasining bajarilishi daromadlarga o'xshash tarzda g'aznachilikda kassa metodi asosida qayd etiladi. Ya'ni, tashkilotlarning shaxsiy g'azna hisobvaraqlaridan mablag'larning sarflanishi xarajat sifatida hisobga olinadi. Budjet tashkilotlarida esa, hisoblash metodiga asosan budjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha xarajatlar dastlab tan olinib hisobga olinadi.

Shaxsiy g'azna hisobvaraqlardan mablag'larning sarflanishi debitor va kreditorlar bilan hisob-kitoblar natijasi sifatida qayd etiladi va kassa xarajat sifatida e'tirof etiladi. Bunda, g'aznachilikda ham, budjet tashkilotlarida ham smetalarning ijrosi rejaga muvofiq amalga oshirilishi talab etiladi. Budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag'lari harakati to'g'risidagi moliyaviy hisobotlarning shakllari, ularni tuzish va taqdim etish tartibi hamda muddatlari ham moliya organi tomonidan belgilangan tartib asosida amalga oshiriladi.

Budjet tashkilotini davlat budjetidan moliyalashtirish bilan bog'liq xarajatlar xarajatlar smetalari ijrosi kassa metodi asosida amalga oshiriladi. Budjetdan ajratilayotgan mablag'lar tuzilgan xarajatlar smetasi doirasida bosqichma-bosqich budjet tashkilotining topshirig'iga asosan g'aznachilikda ochilgan shaxsiy g'azna hisobvaraqlari orqali moliyalashtirib boriladi. Kassa xarajatlari, deb e'tirof etilishiga sabab, mamlakatimizda davlat budjeti ijrosi kassa usuliga asoslanganligidadir. Demak, budjet tashkilotlarini davlat budjetidan moliyalashtirish yoki g'aznachilik tomonidan tashkilot majburiyatlarining to'lanishi budjet tashkilotlarida kassa xarajatlari sifatida hisobga olinadi.

Budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag'lari bo'yicha daromadlar va xarajatlar budjet mablag'laridan farqli o'laroq, daromadlar va xarajatlarning rejalari ijrosi bilan uzviy aloqadorlikda yoki shaxsiy g'azna hisobvaraqlardagi o'zgarishlar bilan emas, balki, daromad va xarajatlarning vujudga kelishi va ularni tan olish orqali hisobi yuritilishi zarur. Bir so'z bilan aytganda, budjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha daromad va xarajatlar budjet tashkilotlarida hisoblash usuliga asosan hisobga olinishi kerak. Budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag'lari bo'yicha daromad (tushum)larini ikkita katta guruhga ajratish mumkin: budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari jamg'armalari va undiriladigan mablag'lar hisobidan shakllantiriladigan daromad (tushum)lar. Budjetdan tashqari daromadlari va ular bilan bog'liq mablag'larning harakati "Budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi yo'riqnoma asosida quyidagi "turlarga ajratgan holda hisobga olinishi belgilangan:

- to'lovlarning maxsus turlariga doir hisob-kitoblardan tushgan mablag'lari;
- o'qitishning to'lov-kontrakt shaklidan tushgan tushumlari;
- budjet tashkilotini rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari, shuningdek, tibbiyot tashkilotlarining moddiy rag'batlantirish va rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari;

- boshqa budjetdan tashqari mablag‘lari”.

Quyida budjetdan tashqari mablag‘lar bo‘yicha daromadlar hisobini ko‘rib o‘tamiz. Oliy ta‘lim va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘lim muassasalarida talabalar va o‘quvchilarning to‘lov-kontrakt asosida “Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi muassasalarida o‘qitishning to‘lov-kontrakt shakli va undan tushgan mablag‘larni

taqsimlash tartibi to‘g‘risida”gi nizomga (2013-yil 26-fevral, 2431-son) ko‘ra tahsil olish uchun hisob-kitoblarning amalga oshirilishi natijasida daromadlar vujudga keladi.

Ta‘lim muassasalarida o‘qitishning to‘lov-kontrakt shakli bo‘yicha daromadlar tuzilgan shartnoma asosida to‘lovlarning bir o‘quv yilida 4 marotaba amalga oshirilishiga bog‘liq bo‘lmagan holda har oyda amalga oshiriladigan xarajatlarga mos tarzda hisobga olinishi zarur.

Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi muassasalarida o‘qitishning to‘lov-kontrakt shakli bo‘yicha to‘lovlar bir o‘quv yili davomida to‘rtga bo‘lib, to‘lashga ruxsat berilishi tahsil oluvchilarga yengillik yaratishga xizmat qiladi. Ammo, o‘quv yili davomida ta‘lim berish bilan bog‘liq xarajatlar uzluksiz oyma-oy amalga oshirib boriladi.

O‘z-o‘zidan, xarajatlarning oyma-oy amalga oshirilishi ular bilan bog‘liq daromatlarni ham shunga mos tarzda hisobga olishni talab etadi. Shu sababdan ham, o‘qitishning to‘lov-kontrakt shakli bo‘yicha daromatlarni pul mablag‘larining kelib tushishidan qataeyi nazar, ta‘lim xizmati ko‘rsatilishi bilan tan olish va hisobga olishga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. (IMF, 2020). International Monetary Fund (IMF). 2020. Fiscal Monitor: Policies to Support People During the COVID-19 Pandemic. Washington, April.
2. (PQ-3917, 2018). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 22-avgustdagi “Budjet ma’lumotlarining ochiqqligini va budjet jarayonida fuqarolarning faol ishtirokini ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3917-son Qarori.
3. (Ostonokulov, 2021). Budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag‘lari hisobi va hisoboti uslubiyotini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiya avtoreferati. –T.: 2021. – 64 b.
4. (Bakaybayeva, 2020). O‘zbekiston Respublikasida budjet hisobi va moliyaviy nazoratni takomillashtirish yo‘llari. i. f. d. dis. avt. –T.: 2020.
5. (Ibragimov, 2018). Budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni takomillashtirish (Oliy ta‘lim muassasalari misolida). iqt. fan. fal. dok. dis. avtoreferati. –T.: 2018. – 54 b.